

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Поповићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

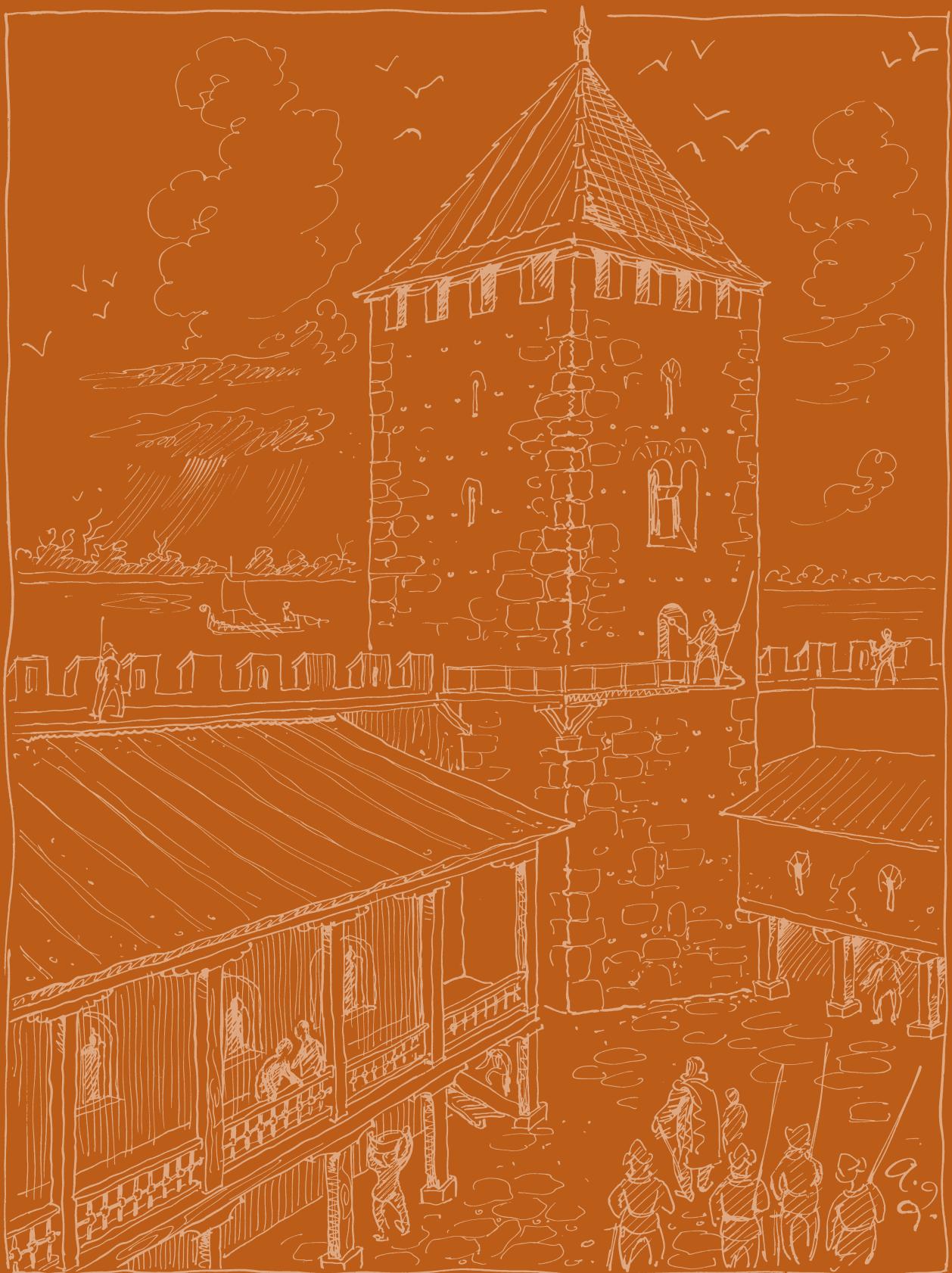
На корици:
Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакрорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:
Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otelius, published 1602
(M. Popović, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА, ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Поповићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић
Весна Бикић
Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ
Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ
Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ
Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ
Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА
Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН
Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА
БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ
500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY
Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS
Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS
Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY
Miloje Vasić, Bojana Kršmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY
Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY
Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY
BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN
500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедерево I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)
Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 Омаж Марку Поповићу
14 Homage to Marko Popović
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђеличи, *Скакање по гинама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Град Купиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави*
у првим годинама османске власти
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Мирослава Мирковић, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Late Roman Structural Element Construction*
in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трајевински елементи*
у средњовековним сакралним објектима на простору налазишта комплекса у Сирмијуму
- 117 Вујадин Иванишевић, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула I C из Северног Илирка*

- 143** Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и којља облика тарске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157** Тимотеј Книфиц, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни ћевоздени окови канија ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnjesrednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179** Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњој веку: скрица за истраживање ритуала*
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199** Миклош Такач, *Византијски и италовизантијски утицаји на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку*
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries*
Takács Miklós, *Bizánci és italobizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223** Бранислав Тодић, *Цркве Светог Јована у Студеници и Светог Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237** Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251** Смиљка Габелић, *Рељефни украс јужној портала Леснова.*
Прилој византијској архитектонској пласици 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273** Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Нагрудни крст са Трасатској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспот Вук*
- 287** Vesna Bikić, *Ceramic complexes and their contexts in early medieval contexts – examples from Serbian Archaeology*
Весна Бикић, *Ceramics Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages – Examples from Serbian Archaeology*
- 309** Milica Radišić, *Archaeological indications of contacts between the Slavic cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
Милица Радишић, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia
- 329** Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
Наташа Миладиновић-Радмиловић, *Појава анкилозирајуће спондилитиса, њејтова етиологија и могућност лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages
- 347** Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological aspects of medieval subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*
Немања Марковић, Јелена Булатовић, *Археозоолошке одлике средњовековног привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бог одлучује”. Тако је и са књићом *Свети средњовековних утврђења, радова и манастира* – намера уредништва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим дојриносима у стознавању средњовековне прошлости Србије и очувању националној културној наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалост, пре града на уобликовању публикације затекла нас је тужна вест о његовом одласку.

Овом књићом одајемо почаст великому археолођу, колеџи и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book *The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries*. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата“ – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-рестаураторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложеном политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, дроградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбанији матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном կултуром из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеобина – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужицком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Раса и сазнања о познијим дворовима крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објекта у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимљи. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би обједиnilа све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се лиbio коауторства, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарним приступом. Импозантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синигунум*, уредник је Зборника Народног музеја и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новоиазарског зборника* (1982–2007), *Старинара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колективна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикићом), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун“ 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручену му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многима незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамили осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortés. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти

Срђан КАТИЋ

Историјски институт, Београд

Прошлост Смедерева у време Деспотовине и више-вековне османске владавине слабо је истражена. Сва пажња истраживача била је усмерена на смедеревску тврђаву, која је и данас једини синоним за „старо“ Смедерево. Смедеревско подграђе – варош, међутим, било је знатно веће од тврђаве. Још у време Деспотовине било је утврђено дубоким ровом и двоструким земљаним бедемом са палисадама.¹ У раном периоду османске владавине испред вароши је постојао и водени ров, а на улазима су се налазиле три велике зидане капије.² Иако је тај део града, поготово у османском периоду, по урбаној разноликости и броју новоизграђених објеката предњачио у односу на тврђаву, на простору некадашње вароши нису пронађени остаци већих зиданих грађевина, а није утврђена ни траса варошких утврђења. Тако је тек пре неколико година на основу османских извора о смедеревској вароши објављен рад, који представља полазиште за даља истраживања.³

У поређењу са вароши, могло је да се очекује да ће проучавање објекта у тврђави бити једноставније, јер су Мали град и бедеми Великог града очувани и археолошки истражени.⁴ Ипак, унутрашњости

¹ Tursun Bey, *Târîh-i Ebî'l-Feth*, Hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, 97; А. Крстић, *Пад Србије из ујла освајача: Ашикай-шазаде и Дурсун-бей*, у: Пад Српске Деспотовине 1459. године, ур. М. Спремић, Београд 2011, 311–312.

² О њиховој величини сведочи податак да је у тзв. Кланичкој капији (*Kınara kapusu*) код моста на Језави било најмање 10 дућана: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul, Tapu Tahrir Defterleri (TD) d. 978, s. 154–155.

³ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош og 1459. године до краја 16. века*, Историјски часопис LXII (2013) 79–116.

Великог града пронађени су остаци само четири веће грађевине, од којих је позната прошлост Придворне цркве претворене у царску џамију⁵ и хамама Фируз-аге,⁶ док се за преостале две зна само да се ради о исламским богомољама.⁷ На мали број налаза делом је утицала девастација терена у тврђави, настала експлозијом усклађеног горива и муниције 5. јуна 1941. године (сл. 1 и 2).

Кад је реч о грађевинама у смедеревској тврђави, радови османиста нису донели никакав помак. У њима нису коришћени подаци о исламским верским задужбинама – вакуфима и државним објектима. Нису наведени ни називи махала, који најчешће садрже податке о грађевини (џамија, месџид, текија...) и имену задужбинара.⁸ Тако су се скоро сва сазнања о објектима у тврђави заснивала на путопису Евлије Челебије.⁹ Он је у Смедереву најчешће тачно називао грађевине које је набрајао и наводио је тачан или приближан број верских и образовних

објеката, као и дућана, док је, по обичају, претерио са бројем кућа. Евлија Челебија је, међутим, био врло немаран када је грађевине сврставао у тврђаву или варош, па је чак исте џамије једном помињао у тврђави а други пут у вароши.¹⁰ Од објекта које је навео у тврђави су се налазили само џамија и медреса султана Мехмеда II Освајача, џамија и медреса преобраћеника Ширмерда и хамам,¹¹ док су у вароши били Хаџи Велијева џамија, два хана и три дервишке текије, а ван града текија Бали-бега.¹²

* * *

У истраживању смедеревске тврђаве после османског освајања 1459. године, једно од најважнијих питања, ако не и најважније, односи се на настанак најранијих исламских верских објеката. За ту тему сам се определио зато што је тај период најмање истражен и што се кроз судбину цркава којима је промењена верска намена, као и новоизграђених

Сл. 1. Последице експлозије из 1941. године у тврђави
(колекција Душана Напијала)

Fig. 1. Consequenes of the 1941 explosion in the fortress
(collection of Dušan Napijalo)

Сл. 2. Последице експлозије из 1941. године у тврђави

(колекција Душана Напијала)

Fig. 2. Consequenes of the 1941 explosion in the fortress

(collection of Dušan Napijalo)

⁴ А. Дероко, *Смедеревски траг*, Стариар II (1951) 59–98; Ј. Нешковић, *Смедеревски Граг*, Смедерево 1975; М. Поповић, *La résidence de despot Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1979) 101–112; Idem, *Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress During the Fifteenth Century*, Balcanoslavica 10 (1983) 107–132; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, друго допуњено издање, Смедерево 2011.

⁵ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 79–96; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви смедеревској трага*, Стариар L/2000 (2001) 201–219.

⁶ С. Катић, А. Крстић, *Firuz Agha and his hammam in Smederevo*, Starinar LXVIII (2018) 191–210.

⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 100–103.

⁸ О. Зиројевић, *Смедерево ог јага по турску власт ћо краја 16. века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 193–200; Иста, *Цариградски друм ог Београда до Софије (1459–1683)*, Београд 1970, 121–127; Иsta, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 142–146; Е. Милковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004, 146–149. У наведеним радовима поменута је само махала Мехмед-бега Минетбегоглуа, али је изостављено да је заправо то била махала месцида који је био његова задужбина и око којег је формирана махала (о тој махали види нап. 50.).

⁹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesile Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Cilt 2. Kitap, ed. S. A. Kahraman, İstanbul 2010, 819; Evlija Çelebi, *Putopis, odломci o jugoslavenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1967, 311–312.

¹⁰ Евлија је у тврђави навео три џамије: султана Мехмеда II, Ширмерда и Хаџи Велија, док за варош каже да их има четири у којима се клања молитва петком, а потом наводи исте три џамије, в. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnamesi*, 5/2, 819; Evlija Çelebi, *Putopis*, 311–312.

¹¹ Евлија је хамам назвао кизлар-агиним, иако његов ктитор Фируз-ага никада није обављао ту дужност, в. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnamesi*, 5/2, 819; Evlija Çelebi, *Putopis*, 311; S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam*, 191–210.

¹² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnamesi*, 5/2, 819. Према преводу Х. Шабановића, Бали-бегова текија била је у граду, код непостојеће сахат-куле (Evlija Çelebi, *Putopis*, 311). О Бали-беговој текији и објектима наведеним у вароши опширијије в. С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 99–106.

исламских богољубља може пратити транзиција власти и османизација Смедерева. Ради се о шест објеката, од којих је само поменута Придворна црква, потоња ћамија султана Мехмеда Освајача, позната историографији.

О том времену, које су обележиле велике промене у Смедереву, сведочи мање османских извора него што је то уобичајено. Од неколико хроничара савременика који пишу о освајањима 1439. и 1459. године, само Ашикпашазаде помиње сакралне објекте у запоседнутом граду.¹³ Од документарних извора најранији опширни пописи Смедерева су изгубљени. Дефтер сачињен након освајања није сачуван, док онима из 1477–78. и 1498. године недостају дејлови у којима су биле стране посвећене Смедереву.¹⁴ Пописи ипак могу да послуже као важан извор, јер неки од дефтера из прве половине 16. века садрже податке о вакуфима. Пошто се ради о дуговечним институцијама, међу наведеним задужбинама налазе се и оне што су основане у Смедереву непосредно након освајања 1459. године.¹⁵

У пописима се, међутим, не наводе исламски верски објекти о којима је бринула држава, осим уколико око њих нису формиране махале, па им је у том контексту навођено име. Њихово издржавање било је поверио посебној дворској канцеларији и регионалним финансијским надзорништвима, задуженим за убирање царских прихода и њихову расподелу.¹⁶ Те канцеларије водиле су посебне обрачунске књиге, у којима се могу пронаћи извештаји са поименичним пописима верских службеника, износима њихових дневница, као и трошковима за по-

правке, осветљење, грејање и друге потребе државних ћамија и месцида. Током већег дела 16. и 17. века ти расходи су исплаћивани из прихода смедеревске скеле.¹⁷

Османска држава је након освајања 1459. године запосела тврђаву као војни објекат, а самим тим и све војне, верске, привредне, јавне и стамбене грађевине у њој. Све цркве у тврђави претворене су у ћамије и месциде, који су остали у државном власништву.¹⁸ Порта у Смедереву није градила нове исламске богољубља, већ је то препустила богатим задужбинарима. После освајања у тврђави су настањени само муслимани, што такође објашњава пренамену верских објеката. Сви хришћани и мања група муслиманских трговаца живели су у утврђеној вароши.¹⁹ У свим хришћанским храмовима у вароши настављено је богослужење, а може се претпоставити да је, због досељавања хришћана из тврђаве и потреба епископије, у том делу града или проширења нека од постојећих цркава или је изграђена још нека нова.²⁰

О претварању цркава у ћамије у Смедереву сведочи и очевидац похода из 1459. године, већ поменути османски хроничар Ашикпашазаде (1400–1484). Тај извор одавно је познат историографији у преводу Г. Елезовића: „Звона у Смедереву искварише. Цркве му покварише и месциде начинише“.²¹ Недовољно јасан превод утицао је да и тај редак извор буде или занемарен или погрешно протумачен.²² Ашикпашазадеови наводи, које од њега касније преузима и пола века млађи Мехмед Нешри (1450–1520), међутим, јасни су и гласе: „после заузимања Смедерева,

¹³ Âşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz–M. A.Yekta Saraç, İstanbul 2003, 501.

¹⁴ Попис из 1477/78. нема почетак, а сачуван је велики део са 754 стране (TD 16), док је из 1498. сачуван само део опширног пописа са нишким кадилуком и сумарни тимарски дефтер Смедеревског санџака, в. М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Појис Нишкој кадилука из 1498. године*, Споменик CXXXI (1992) 97–148; Belediye Kütüphanesi (BK) İstanbul, Muallim Cevdet Yazmalari (MCY) d. 36/4.

¹⁵ TD 978, s. 150–158; TD 1007, s. 412–418, 535–539; С. Катић, У. Урошевић, *Сумарни појис вакуфа Смедеревској санџака из 1530. године*, Мешовита грађа – Miscellanea XXXVI (2015) 37–72.

¹⁶ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD) d. 654, s. 1–319; MAD 1838, s. 1–242; MAD 6148, s. 1–152.

¹⁷ MAD 654 s. 241; MAD 15214, s. 177–187; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) İstanbul, d. 6877, s. 6a–6b.

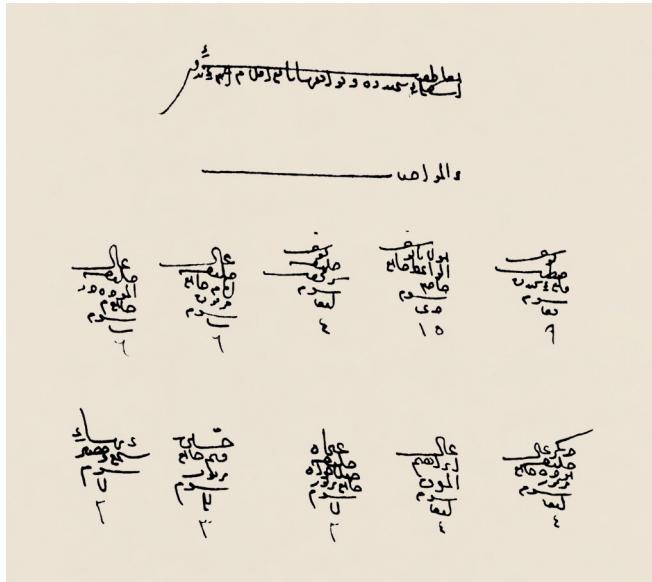
¹⁸ MCY. d. 91, s. 246–248; MAD 15214, s. 177–187; TSMA. d. 6877, s. 6a–6b.

¹⁹ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*.

²⁰ Исто.

²¹ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века*, Браство XXVI (1932) 79.

²² Тако је, на пример, М. Цуњак речи „цркве му покварише“ разумео као да су освајачи порушили цркве, в. М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 81.

Сл. 3. Списак службеника царске џамије

у Смедереву из 1630. године

(TSMA. d. 6877, s. 6a–6b)

Fig. 3. List of officials of the imperial mosque
in Smederevo, 1630

(TSMA. d. 6877, s. 6a–6b)

звона су пообарања, а цркве у месциде претворене, у којима је читана исламска хутба у име султана Мехмеда Газије Хана".²³

Иако се ради о кратком наводу, анализом стања у Смедереву након освајања 1459. године, као и самог текста, може се доћи до важних закључака. Потошто је у вароши деценијама по успостављању османске власти постојао само један месцид и то новоизграђени Чаршијски месцид, чији је вакиф (китор) био богати трговац родом из Охрида,²⁴ јасно је да су се све цркве које помиње османски хроничар налазиле у тврђави. Важно је истаћи и да је Ашик-пашазаде за цркве користио множину, а с обзиром на то да у османском језику постоји двојина, извесно је мислио на три или више цркава. Ако се имају у виду и цркве у подграђу, јасно је да их је у време Деспотовине било знатно више него што би се то могло закључити на основу српских извора,

који у Смедереву помињу само две цркве Придворну и Благовештенску.²⁵

Чувена митрополијска црква Благовештења тада је претворена у џамију. Она је тешко оштећена у угарској опсади Смедерева 1476–1477. године, због чега је 1486/87. разграђена, а њен материјал је искоришћен за изградњу топовске куле на ушћу Језаве у Дунав, дунавске ескарпе и Фируз-агиног хамама.²⁶ Тој цркви је, због сложености теме, посвећен посебан рад.²⁷

* * *

Придворна црква претворена у џамију и гробљански комплекс у југоисточном углу тврђаве темељно су археолошки истражени, а сама црква-џамија је конзервирана. М. Поповић је врло убедљиво доказао да се ради о некадашњој Придворној цркви и детаљно је описао бројне преправке и доградње на

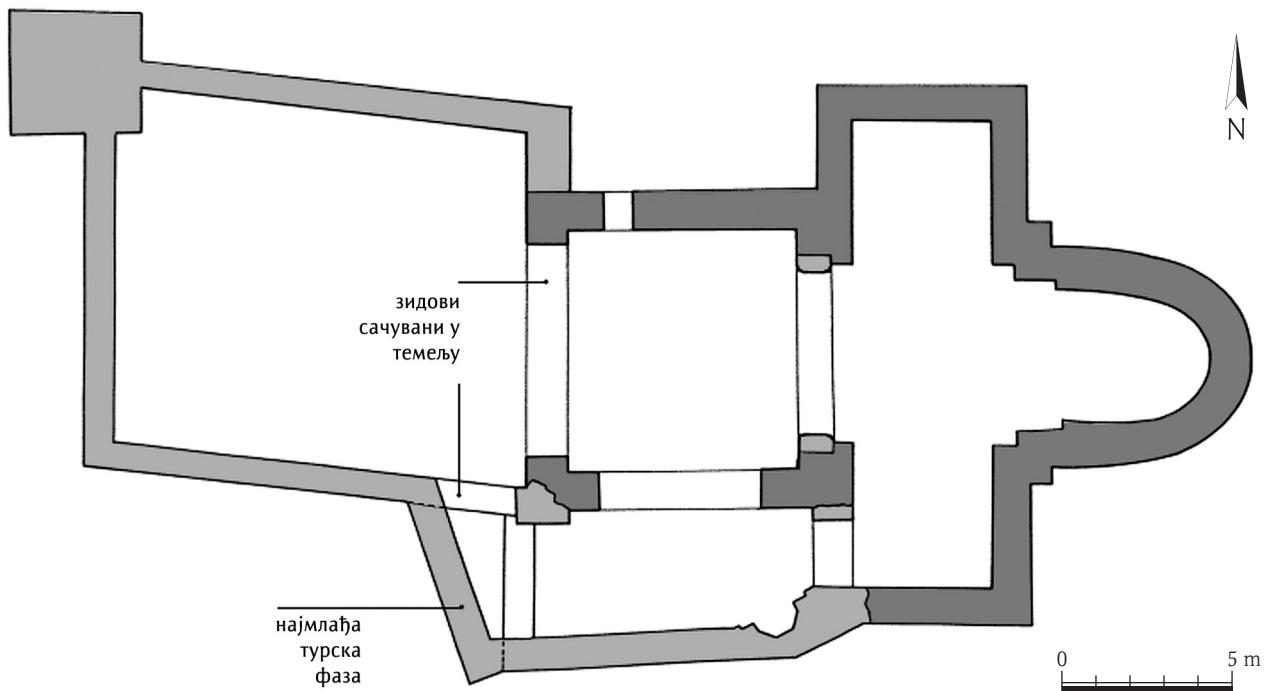
²³ Âşıkpaşazade, 501; M. Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*, Ankara 1957, 737. Ашикпашазаде све богомоље у којима је уведена исламска верска служба назива месцидима, а разлог је то што још увек нису имале минарете, чија изградња је оним највећим, куполним, дала обележје џамије.

²⁴ Опширније о томе в. С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 98.

²⁵ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smedervo*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti V (1868) 178–186; И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовој телу*, Рукопис српски дружења Јеловине XV века, Гласник Српског ученог друштва LI (1882) 70–100.

²⁶ С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Блајовештрења десиоца Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја IX–X (1979) 403–424.

²⁷ С. Катић, *Митрополијска црква Блајовештрења у Смедереву*, Историјски часопис LXIX (2020), у припреми.

Сл. 4. План доградње јужног и западног анекса

(према: М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 209)

Fig. 4. Ground plan of the southern and western annexes

(after: M. Popović, *Ка проблему средњовековних цркви*, 209)

њој, као и догађаје након којих је тај сакрални објекат више пута мењао своју верску намену.²⁸

Према османским изворима, у тој богоомољи, као цамији султана Мехмеда II Освајача, служило је од три до девет службеника. Три службеника се наводе у обрачунима с краја осамдесетих и почетка деведесетих година 15. века,²⁹ док их је у каснијим извештајима било од шест до највише девет 1630. године (сл. 3).³⁰ Тако велика разлика не може се објаснити само тенденцијом повећања броја верских службеника у Османском царству, већ се радило о доград-

њи западног анекса цамије, којим је молитвени простор више него удвостручен (сл. 4).³¹ Зидови западног анекса били су тањи од зидова цркве и јужног анекса, урађеног неколико деценија раније, а и по начину градње били су попут зидова хамама.³² Пошто је поуздано утврђено да су радови на Фирузагином хамаму почели у периоду између 1485. и 1487. године и да су завршени до краја те деценије,³³ може се претпоставити да је у том периоду, или убрзо након њега, почела и градња западног анекса цамије. Та велика доградња на цамији може се по-

²⁸ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*.

²⁹ MCY. d. 91, s. 246–248.

³⁰ MAD 654 s. 241; MAD 15214, s. 177–187; TSMA. d. 6877, s. 6a–6b. То су били: вази са дневницом од 15 акчи, хатиб са 9, имам и један мујезин са 6, други мујезин, читач сура из курана и *muarrif* са 4, чувар са 3 и телал са 2 акче, док десету ставку представљају дневни трошкови за восак и асуре од 2 акче.

³¹ Површина некадашње цркве износила је око 110 m², прво дограђени јужни анекс имао је 28 m², а западни анекс око 120 m², в. М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 209.

³² Исто.

³³ S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam*, 197.

везати и са разградњом некадашње митрополијске цркве Благовештења и завршетком, за државу приоритетних, фортификационих радова у Смедереву и утврђењима на дунавској граници од Авала до Голупца, који су највећим делом окончани радовима на тврђави Рам 1491. године.³⁴

У околини цамије султана Мехмеда II Освајача формирана је истоимена махала, са школом и неколико дућана.³⁵ У њеној близини, уз језавски бедем, налазили су се и царски амбари са државним залихама жита.³⁶

У Великом граду постојао је још један државни месџид. Називан је месџидом тврђавске капије или месџидом великих врата.³⁷ Радило се о још једној, вероватно властелинској цркви, која је после османског освајања претворена у месџид. На Спаровом плану из 1738. године уцртана су два објекта код главне тврђавске капије, десно од пута који води ка Малом граду, од којих онај оријентисан у правцу исток–запад вероватно представља некадашњу цркву (сл. 5).³⁸

На основу приказа на Спаровом плану и анализе принадлежности имама и мујезина као и текућих

трошкова, може се закључити да се радило о грађевини мање или средње величине.³⁹

Сви османски пописи бележе махалу Месџида тврђавске капије. У тој махали постојала је школа и до десетак дућана, од којих је само кројачки имао традицију, док су остали често мењали намену.⁴⁰

У Малом граду смедеревске тврђаве, све време османске управе, постојао је месџид о којем се стапала држава.⁴¹ Тада месџид је задовољавао верске потребе заповедника тврђаве – диздара,⁴² заменика – ћехаје, чланова њихове пратње, као и одреда тврђавских чувара – мустахфиза, који су били обавезани да по сменама даноноћно бораве у Малом граду.⁴³

Освајачи у том делу тврђаве нису затекли цркву коју би претворили у месџид, а нису га ни изградили, јер археолошка ископавања, осим три дворске зграде, нису потврдила постојање сакралног објекта.⁴⁴ Тако је месџид у Малом граду извесно био смештен у некој од постојећих одаја. Пошто је од освајања био у власништву државе, врло је извесно да се радило о некадашњој Дворској капели.⁴⁵ У неколико извора поменута исламска богомоља неодређено је називана месџидом Унутрашње тврђаве.⁴⁶ У попису

³⁴ С. Катић, *Тврђава Авала (Гјузелце), 15–18. век*, Историјски часопис LXIV (2015) 253–271; MCY. d. 91, s. 283–284; M. Kiel, *The Ottoman Castle of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491*, in: State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule, eds S. Rudić, S. Aslıntaş, Belgrade 2017, 165–190.

³⁵ TD 316, s. 160; TD 517, s. 190; TD 978, s. 8; TD 1007, s. 13; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara, TD 168 (184), s. 87a; TD 170 (18), s. 41b; MAD 506 Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Dizin ve Tipkibasım, Ankara 2009, s. 4. Највише занатлија и трговаца било је средином тридесетих година 16. века, када их је уписано више од десет, в. TD 187, s. 101.

³⁶ TD 978, s. 154.

³⁷ TD 135, s. 1; TD 187, s. 102; TD 316, s. 163; TD 517, s. 192; TD 978, s. 8; TD 1007, s. 14; TKGM, TD 170 (18), s. 41b; TKGM, TD 168 (184), s. 88a; MAD 506 Numaralı, 4; TSMA. d. 6877, s. 6b.

³⁸ F.N. de Sparr, sig. B IX 113, Kriegsarchiv Wien.

³⁹ MAD 15214, s. 177–187; TSMA. d. 6877, s. 6b.

⁴⁰ Тако су у махали Месџида главне капије повремено навођена и занимања пекара, алваџије, касапина, грнчара, бравара, травара–дрогеристе, обућара, поткивача, мајстора за кола, гонича мула и друга, в. TD 316, s. 163; TD 517, s. 192; TD 1007, s. 14; TKGM, TD 168 (184), s. 88a.

⁴¹ TD 316, s. 162; TD 1007, s. 11–12; MAD 15214, s. 177–187; TSMA. d. 6877, s. 6b.

⁴² Колико су диздари били везани за тај месџид сведочи податак да је диздар Мустафа увакуфио годишње приходе дућана у вароши од 300 акчи и наменио их имаму месџида да би за његову душу читao одломке из Курана, в. TD 1007, s. 416; BOA, Kamil Kerpeci Tasnifi, Ahkâm defteri, d. 4725.

⁴³ Евлија Челебија у Малом граду као стално настањене наводи диздара, ћехају и имама месџида (Evliyâ Çelebi, *Seyahatnamesi*, 5/2, 819; Evlija Çelebi, *Putopis*, 311). Године 1516. у Малом граду је са наведенима било укупно 13 трајно настањених лица, в. TD 1007, s. 11–12.

⁴⁴ А. Дероко, И. Здравковић, *Конзерваторско исчишивачки радови у Малом прагу Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X (1959) 137–147; М. Поповић, *La résidence*, 101–112.

⁴⁵ Да се дворска капела налазила у донジョンу Малог града сматрали су: А. Дероко, *Смедеревски праг*, 82; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 89–91; М. Спремић, *Десиош Бурађ и његово доба*, Београд 1994, 128.

⁴⁶ TD 316, s. 162; MAD 15214, s. 177–187; TSMA. d. 6877, s. 6b.

Сл. 5. Спаров план из 1738. године

(sig. B IX 113, Kriegsarchiv Wien)

Fig. 5. The 1738 plan by F. N. de Sparr

(sig. B IX 113, Kriegsarchiv Wien)

из 1516, који се најдатљије бави Малим градом, уписан је, међутим, као месцид куле, па је јасно да је просторија у којој се налазио била у великој кули – донжону Малог града.⁴⁷ Слични примери смештања капела у куле постоје у пиргу тврђаве Голубац и у пирговима Хиландара.⁴⁸

Међу најстаријим исламским верским објектима у тврђави била су и три месцида која су подигли задужбинари. Један од месцида изградио је Мехмед-бег Минетбегоглу, први санџакбег Смедерева. Његов отац Минет-бег био је заповедник Татара, које су

због непослушности преселили из северне Анадолије у опустелу околину Пловдива. Мехмед-бег Минетбегоглу је, предводећи Татаре и друге локалне трупе, постао чувени крајишки заповедник. Колико је Порта ценила његове способности, најбоље сведочи то што га је након обављања службе управника Видинског санџака постављала за првог санџакбега новоформираних санџака: Алаџахисара (Крушевца) – 1455, Смедерева – 1459. и Босне – 1463. године. Службу смедеревског санџакбега обављао је до 1467. године, уз краћи прекид када је служио у Босни.⁴⁹

⁴⁷ TD 1007, s. 11–12.

⁴⁸ А. Дероко, *Средњовековни традови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 83; М. Живојиновић, *Светојојорске келије и тиријеви у средњем веку*, Београд 1972, 100–118.

⁴⁹ О Мехмед-бегу и његовом вакуфу у Конуш-хисару в. G. Boykov, *In Search of Vanished Ottoman Monuments in the Balkans: Minnetođlu Mehmed Bey's Complex in Konuš Hisar*, in: Monuments, Patrons, Contexts: Papers on Ottoman Europe Presented to Machiel Kiel, eds M. Hartmuth, A. Dilsiz, Leiden 2010, 47–67.

Мехмед-бег Минетбегоглу је у тврђави изградио месџид и сарај намењен санџакбегу, а по њему је назvana и једна тврђавска махала.⁵⁰ За сарај се само неодређено наводи да је био негде у средишњем делу тврђаве, што је недовољно за разматрање локације. У чаршији у вароши изградио је први смедеревски хамам и уз њега 12 дућана, а на обали Језаве, у близини моста, направио је кланицу. Од њих су убириани значајни приходи, од којих је мањи део, од око 10%, покривао расходе месџида у тврђави, док је највећи део новца био намењен комплексу Мехмед-беговог имарета у Конушу, касаби југоисточно од Пловдива.⁵¹

У то време, поред санџакбега, у Смедереву је деловао још један истакнути задужбинар. Био је то Хоџа Бали, познат и као базарган Бали, богати трговац из Једрене, који је у том граду основао вакуф још у време владавине султана Мурата II (1421–1451).⁵² После освајања 1459. године, доселио се у Смедерево и бавио уносним пословима везаним за трговину ердељске соли.⁵³ По свему судећи, био је и закупац државних прихода од цариње соли, јер се у изворима помиње и као „писар соли”, што је служба коју су закупци најчешће преузимали.⁵⁴ У смедеревској тврђави изградио је два месџида и школу, око којих су настале две мање махале, са по неко-

лико дућана.⁵⁵ За издржавање поменутих објеката наменио је приходе од кирија дућана, уцера и плацева, као и новац за зајмове од којих је убирана годишња камата.⁵⁶ Када ти приходи нису били дољни, вакуфнамом је утврђено да се разлика исплаћује из средстава Хоџа Балијевог једренског вакуфа.⁵⁷

У најдетаљнијем попису вакуфа Смедерева из 1532. године изричito се наводи да је један месџид Хоџа Балија у махали Аге азапа, а други у махали Јаничара.⁵⁸ Из тога се може закључити да су Балијеве махале биле део поменутих, много већих и познатијих тврђавских махала, што је и определило писара да их наведе као оријентир. Махала Аге азапа била је у југозападном делу тврђаве, код бродоградилишта, које се налазило код дунавске капије са навозом за бродове. У близини бродоградилишта, код капије на копненој страни бедема што је повезивала тврђаву са дунавским пристаништем, обављани су послови мерења, царињења, трговине и складиштења соли. Због повезаности Хоџа Балијеве махале и махале Аге азапа, као и Балијевих пословних активности везаних за промет соли, с великим вероватноћом се може закључити да су се месџид и махала тог једренског трговца и задужбинара налазили у југозападном углу тврђаве.

⁵⁰ У свим пописима наводи се једна махала месџида Мехмед-бega Минетбегоглуа, а само 1516. две махале истог назива, в. TD 135, s. 1; TD 187, s. 102–103; TD 316, s. 162; TD 517, s. 193; TD 978, s. 8; TD 1007, s. 10–11; TKG. KK. TD. d. 168 (184) s. 88a; MAD 506 *Numarali*, s. 4.

⁵¹ У другој и трећој деценији 16. века годишњи приход хамама износио је од 12.000 до 14.600 акчи, кланице од 2.100 до 2.600, а дућана 1.440 акчи, в. TD 1007, 413; TD 135, 123; MAD 506, 13.

⁵² Вакуф је био намењен за издржавање месџида и школе које је Хоџа (базарган) Бали изградио. Око њих је формирана махала названа по оснивачу вакуфа. Балијев месџид, који је у 18. и 19. веку називан џамијом, налазио се близу реке Тунце, надомак њеног ушћа у Марицу, в. M. T. Gökbilgin, XV–XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livasi: Vakıflar – Mülkler – Mukataalar, İstanbul 1952, 47, 55–56; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: 370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tipkibasım, Ankara 2001, 2; Y. Uğur, *The Historical Interaction of the City with its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, Doctoral thesis, Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, Boğaziçi University Istanbul 2014, 299, 313; S. E. Karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne (1789–1839)*, Doktora Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 2018, 45, 53, 71, 81, 102, 460.

⁵³ О трговини соли у Смедереву опширије в. J. Hóvári, *The Transylvanian salt in the Ottoman Semendire/Smederevo, 1514–1516*, Archivum Ottomanicum 13 (1993–1994) 143–168.

⁵⁴ TD 135, s. 1; MAD 654.

⁵⁵ TD 135, s. 1; TD 187, s. 102; TD 316, s. 162; TD 517, s. 193; TD 978, s. 6–7, 155–156; TD 1007, s. 12, 415; TKG. KK. TD. d. 168 (184) s. 88a; TKG. KK. TD 170 (18) s. 41b; MAD 506 *Numarali*, s. 4, 13.

⁵⁶ TD 1007, s. 415; TD 978, s. 155; С. Катић, У. Урошевић, *Сумарни тојис вакуфа*, 47: то је била сума од 21.000 акчи, која је давана на зајам од 15%, чиме је оствариван годишњи принос од 3.150 акчи.

⁵⁷ Тако је поступало двадесетих и тридесетих година 16. века, када су приходи били 4932 акче, а расходи знатно већи и то 6612 и 6720 акчи, в. TD 978, s. 156; С. Катић, У. Урошевић, *Сумарни тојис вакуфа*, 47.

⁵⁸ TD 978, s. 156.

Други Хоџа Балијев месџид и махалу теже је прецизно лоцирати. За разлику од махале Аге азапа, која се наводи у свим пописима, јаничарска махала поменута је само једном и то у вези с локацијом Хоџа Балијевог месџида. То и није била класична махала као уговорна заједница становника повезаних пореским, правним и јемственим везама, већ је тај назив коришћен само као територијална одредница, за место на којем су се налазиле јаничарске бараке. За њих се зна само то да су биле смештене уз дунавски бедем. Тада простор се ипак може омеђити бродоградилиштем и хамамом, а управо је између њих на Спаровом плану из 1738. године уцртана велика касарна, која указује на континуитет смештaja трупа у том делу тврђаве (сл 5).⁵⁹ Негде на ободу поменутог простора налазили су се други Хоџа Балијев месџид и махала у којој је живело цивилно становништво.

До освајања Београда 1521. године у смедеревској тврђави изграђен је још само један исламски верски објекат. То је био велики месџид преобраћеника Ширмерда, са пратећим комплексом који Евлија Челебија назива џамијом Ширмердијом.⁶⁰

Већ од почетка 16. века Варош постаје много привлачнија за задужбинаре, што се види не само по броју новоизграђених објеката већ и по уложеном новцу. Тако су у тврђави изграђена још само три мања месџида, која нису битније променила урбани структуру тог дела града. У другој половини 16. века задужбинарска делатност постепено опада, баш као што и сам град губи значај као војно и административно средиште.⁶¹

Необјављени извори:

- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul:*
- Tapu Tahrir Defterleri: TD 16; TD 135; TD 187; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007.
- Maliyeden Müdevver Defterler: MAD 654; MAD 1838; MAD 6148; MAD 15214; MAD 15942.
- Kamil Kepeci Tasnifi, Ahkâm defteri, d. 4725.
- *Belediye Kütüphanesi İstanbul:*
- Muallim Cevdet Yazmalari: d. 91, d. 36/4.
- *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü,*
Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara: TD 168 (184); TD 170 (18); TD 267 (424); TD 338 (425).
- *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi İstanbul:* d. 6877.

⁵⁹ F.N. de Sparr, sig. B IX 113, Kriegsarchiv Wien.

⁶⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnamesi*, 5/2, 819.

⁶¹ TD 135, s. 1; TD 187, s. 101–121; TD 316, s. 160–163; TD 517, s. 190–195; TD 978, s. 6–9, 150–158; TD 1007, s. 12, 412–418; TKG. KK. TD. d. 168 (184) s. 87a–88b; TKG. KK. TD 170 (18) s. 41b; MAD 506 Numarali, s. 4, 13–14.

Srđan Katić

Institute of History, Belgrade

Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress

In researching Smederevo Fortress after the Ottoman conquest in 1459, one of the most important questions relates to the erection of the earliest Islamic religious buildings. I decided on this topic because the period is the least researched, and only one of the mosques from that time is known to historiography. In addition, the transition of power and the Ottomanisation of Smederevo can be followed through the fate of churches, whose religious function was changed, as well as the newly built Islamic places of worship. In the present paper, Ottoman sources are mostly used, pertaining to: the population, waqf, religious officials, etc.

After the conquest of the city, the Ottoman authorities occupied the fortress and all the buildings in it. Only Muslims lived in the fortress, while all Christians and a small group of Muslim merchants lived in the fortified town. In the fortress, the Court church in the south-eastern corner and the Metropolitan Church of the Annunciation, whose location has not been determined,

were turned into mosques. A smaller church, possibly founded by a local nobleman, near the main gate of the fortress, and the Court chapel in the Small Town became masjids.

In the first years of the Ottoman rule, the founders built three more masjids in Smederevo fortress. The first Smederevo sanjak-bey, Mehmed Bey Minetbegoglu, built a masjid and saray somewhere in the central part of the fortress. Hoca Bali, a wealthy merchant from Edirne involved in the lucrative salt trade in Smederevo, built two masjids. The first of these was in the azap *mahalle* in the south-western corner of the Big Town, and the second near the janissary barracks that were located along the Danube wall.

The aforementioned religious buildings became the bearers of the urban development and Ottomanisation of Smederevo, because in their vicinity *mahalles* were formed and educational buildings, public kitchens, shops, etc., were built.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира :
омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses,
Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уред-
ници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски.
– Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште
Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre
Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28
см. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М.
Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Попо-
вићу / Уредници. – Напомене и билиографске референце
уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна, 1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
- a) Поповић, Марко (1944–2020) – Биобиблиографије b)
Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
- v) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
- g) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборници
- d) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборници
- đ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

www.beograd.rs

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

